

A stylized black and white graphic of a globe, showing the continents of Europe and Africa. The globe is partially obscured by the text 'STUDIA GEOHISTORICA'.

STUDIA
GEOHISTORICA

NR 05|2017 ROCZNIK HISTORYCZNO-GEOGRAFICZNY

STUDIA GEOHISTORICA. Rocznik historyczno-geograficzny

Redakcja

Bogumił Szady (redaktor naczelny), Beata Konopska,
Tomasz Panecki, Mateusz Zawadzki, Tomasz Związek (sekretarz redakcji)

Redakcja działu Atlas Fontium

Arkadiusz Borek, Marek Stoń

Redakcja językowa i korekta

Konrad Byzdra

Tłumaczenia

Hanna Grygielska-Michalak, Julia Szotysek, Paweł Kucypera, Karolina Frank, autorzy

Rada Naukowa

Zdzisław Budzyński (Rzeszów), Andrzej Janeczek (Warszawa), Tomasz Jurek (Poznań),
Keith Lilley (Belfast/Wielka Brytania), Andrew Pernal (Brandon/Kanada), Tadeusz Siwek (Ostrawa/Czechy),
Rostysław Sossa (Kijów/Ukraina), Grzegorz Strauchold (Wrocław), Robert Šimůnek (Praga/Czechy)

Recenzenci tomu 5

Katarzyna Błachowska, Hennadij Boriak, Jarosław Centek, Robert Ištók, Andrzej Janowski, Tomasz Jaszczóft,
Jolanta Korycka-Skorupa, Elżbieta Kowalczyk-Heyman, Jerzy Łojko, Henryk Olszar, Marta Piber-Zbieranowska,
Zbigniew Podgórski, Małgorzata Rutkiewicz-Hanczewska, Marek Sobczyński, Izabela Sołjan, Michał Targowski,
Michał Zwierzykowski

Redakcja map

Tomasz Panecki, autorzy

Adres Redakcji

Zakład Atlasu Historycznego
Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa

Strona internetowa

studiageohistorica.pl

Wersja drukowana (papierowa) jest wersją pierwotną rocznika Studia Geohistorica

Współwydawcy rocznika

Polskie Towarzystwo Historyczne, Instytut Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II

Rocznik wydawany pod patronatem Komisji Geografii Historycznej przy Polskim Towarzystwie Historycznym

Projekt okładki: Jacek Młodożeniec

Ilustracja na okładce: fragment *Mapy topograficznej wojskowej i statystycznej części Wielkopolski [...]*,
skala: ok. 1:75 000, 1807–1812, Archiwum Państwowe w Poznaniu (sygn. M.w.36), Biblioteka Raczyńskich
w Poznaniu (sygn. M II 797)

Skład i łamanie: Konrad Byzdra

© Copyright by PTH & KUL

ISSN 2300-2875

Nakład 130 egz.

Warszawa 2017

Spis treści • Contents

Tradycje geografii historycznej • Traditions of historical geography

Stanisław Arnold

Geografia historyczna, jej zadania i metody (Wstęp)

(uwagi wstępne: Tomasz Siewierski, opracowanie: Marcin Morawiec) 7

Jan Śniadecki

O Mappie Krajowej

(uwagi wstępne: Beata Konopska, opracowanie: Michał Bąk, Beata Konopska) 20

Artykuły • Articles and theses

Tomasz Związek, Tomasz Panecki

Osadnictwo ołęderskie w badaniach nad rekonstrukcją szesnastowiecznego zalesienia
na przykładzie okolic Nowego Tomysła

The Usage of 18th c. Dutch-type Settlement in the Context of Afforestation Reconstruction
for Early Modern Times on the Example of Nowy Tomysł Vicinities 29

Kamil Nieścioruk

Z problematyki kartograficznej wizualizacji danych historycznych
na przykładzie zachodniogalicyskich cmentarzy wojennych

Cartographic Visualisation of Historical Data
on the Example of the Western Galicia War Cemeteries 63

Zbigniew Babik

W obronie kartografii. Polemika wokół lokalizacji i identyfikacji jezior luboskich

In Defense of Cartography. A Polemic over Localization and Identification of Lubosz Lakes 79

Alexey A. Frolov

Creating Large-Scale Historical Maps in Russian Historiography (20th–21st Centuries).

Methodical Approaches

Tworzenie wielkoskalowych map historycznych w rosyjskiej historiografii XX i XXI w.

Aspekty metodyczne 94

Ewelina Siemianowska

O przewłokach raz jeszcze

Once more on the Subject of Portages 115

Henryk Rutkowski

Granica mazowiecko-litewska między Wizną a Grodnem z 1358 r.

The Mazovian-Lithuanian Border between Wizna and Grodno from 1358 140

Elżbieta Kowalczyk-Heyman

Średniowieczne i wczesnonowoczesne młyny ziemi liwskiej (Młyny na Czerwonce)
Medieval and Early Modern Times Mills of the Liw Area (Mills on the River Czerwonka) 156

Agata Mirek

Female Orders and Congregations in Poland in the 19th and 20th Centuries
Zakony żeńskie na ziemiach polskich w XIX i XX wieku 176

Piotr Eberhardt

Polskie Imperium Słowiańskie według map Stanisława Wendekera z 1939 r.
i Konfederacji Narodu z 1941 r.
The Polish Slavonic Empire according to the Maps of Stanisław Wendeker of 1939
and the Confederation of the Nation of 1941 190

Atlas Fontium

Atlas Fontium
(Marek Stoń) 201

Ewa Kobylińska

Admisje notarialne w diecezji płockiej u schyłku średniowiecza
Admissions of Notaries Public in the Diocese of Płock in the Late Middle Ages 204

Recenzje i omówienia • Reviews and discussions

O rzece i wodzie w życiu codziennym człowieka średniowiecza, red. S. Moździoch, K. Chrzan,
Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku
i Wczesnego Średniowiecza, Wrocław 2015 (Spotkania Bytomskie VIII)
(Rafał Kubicki) 223

Urszula Sowina: Water, Towns and People. Polish Lands against a European Background
until the Mid-16th Century, Frankfurt am Main 2016
(Katalin Szende) 226

Archeologie a letecké laserové skenování krajiny / Archaeology and Airborne Laser Scanning
of the Landscape, ed. M. Gojda, J. John i in., Plzeň 2013
(Grzegorz Szalast) 234

Joanna Plit: Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany, Instytut Geografii i Przestrzennego
Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, Warszawa 2016 (Prace Geograficzne, 253)
(Jan A. Wendt) 240

Edward Brooke-Hitching: The Phantom Atlas. The Greatest Myths, Lies and Blunders on Maps,
SIMON & Schuster, London i in. 2016
(Lucyna Szaniawska) 243

Słownik wsi śląskich w średniowieczu, vol. 1: Powiat lubiński, red. Dominik Nowakowski, authors: Dagmara Adamska, Agnieszka Latocha, Dominik Nowakowski, Aleksander Paroń, Marcin Siehankiewicz, Robert Sikorski, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, Wrocław 2014
(Joachim Stephan) 249

Bożena Degórska: Transformacja krajobrazu wschodnich Kujaw w kontekście zmian użytkowania ziemi i osadnictwa (1770–1970), Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa 2016
(Urszula Myga-Piątek) 252

Janusz Szyszka: Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej od połowy XIV do początku XVI wieku, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Societas Vistulana, Kraków 2016 (Maiestas – Potestas – Communitas, 5)
(Bohdan Smereka) 260

Komunikaty i sprawozdania • Communiqués and reports

Interdyscyplinarne Seminarium Naukowe „Młyny wodne w dorzeczu dolnej Wisły od początku XIX do początku XXI wieku” – Toruń, 26 maja 2017 r.
(Dariusz Brykała) 275

Konferencja naukowa „Współczesne badania geograficzno-historyczne krajobrazu kulturowego” – Łódź, 22–23 czerwca 2017 r.
(Łukasz Musiaka) 277

„Kartografia wojskowa krajów Młodszej Europy XVI–XX wieku”. XXX Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii – Toruń–Grudziądz, 13–15 października 2016 r.
(Jerzy Ostrowski) 282

II międzynarodowa interdyscyplinarna konferencja naukowa z cyklu „Wieś Zaginiona” pt. „Wieś miniona, lecz obecna: ślady dawnych wsi i ich badania” – Chorzów, 16–17 listopada 2016 r.
(Jarosław Suproniuk) 287

XX Międzynarodowa i Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna „Onomastyka – Neohumanistyka – Nauki Społeczne” – Kraków, 21–23 września 2016 r.
(Michał Gochna) 295

39. Ogólnopolska Konferencja Kartograficzna „Wizualizacja kartograficzna w nauce i praktyce” – Zwierzyniec, 26–28 września 2016 r.
(Kamil Nieścioruk) 297

Tematyka historii kartografii na konferencji kartograficznej w Zwierzyncu w dniach 26–28 września 2016 r.
(Lucyna Szaniawska) 299

Spis treści

Seminarium „Historia środowiskowa. Teoria i praktyka” – Warszawa, 23 listopada 2017 r. (Michał Słomski)	304
--	-----

Pro memoria

Andrzej Tomczak (1922–2017)	307
-----------------------------------	-----

* * *

Instrukcja dla autorów • Guidelines for Authors	309
---	-----

Geografia historyczna, jej zadania i metody (Wstęp)

Stanisław Arnold (1929)

Uwagi wstępne (Tomasz Siewierski)*

Stanisław Arnold należał do najwybitniejszych polskich mediewistów, był także znakomitym historykiem dziejów gospodarczych i pionierem geografii historycznej. Jego zasługi dla rozwoju historii jako nauki są niepodważalne, na co wskazywali specjaliści zajmujący się badaną przez niego problematyką: Aleksander Gieysztor¹, Andrzej Wyczański², Antonina Keckowa³, Władysław Pałucki⁴ oraz Janina Leskiewiczowa⁵. W ostatnich latach naukowy dorobek uczonego wydaje się jednak zapomniany. Coraz częściej natomiast jego nazwisko powraca w publikacjach dotyczących organizacyjnych i politycznych aspektów nauki historycznej w Polsce po 1945 r.⁶ Rola, jaką Stanisław Arnold odegrał w tym czasie, jest dość złożona. Mimo

że od jego śmierci minęło niemal pół wieku, przedstawienie spójnego życiorysu narstręcza wiele trudności. Zarówno twórczość naukowa, jak i działalność organizacyjna profesora niewątpliwie zasługują na zbadanie i czekają na historyka, który podejmie się tego ambitnego zadania. W niniejszym tekście spróbujemy jedynie zarysować przebieg kariery uczonego i przedstawić jego najważniejsze dokonania.

***

Stanisław Arnold urodził się 20 grudnia 1895 r. w Dąbrowie Górniczej. Był jedynym z czworga dzieci Jana Arnolda i Romany z domu Bojanowskiej. Do 1913 r. uczył się w Sosnowcu, gdzie ukończył siedem klas powszechnej Szkoły Handlowej (dziś jest to IV Liceum Ogólnokształcące im. Stanisława Staszica), a ostatni rok zaliczył w 1914 r. jako uczeń wileńskiej Szkoły Komercyjnej⁷.

W latach 1916–1920 Stanisław Arnold studiował historię na Uniwersytecie Warszawskim, który wznowił działalność jesienią 1915 r. Formowała się wówczas nowa kadra profesorska i w początkowym okresie zasilali ją uczeni związani z pozawarszawskimi ośrodkami akademickimi. Wśród wykładowców Stanisława Arnolda znaleźli się m.in. Kazimierz Tymieniecki (1887–1968) – mediewista, który przez większość kariery zawodowej pracował na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu, oraz Franciszek Bujak

* Autor składa podziękowania pani Bognie Arnold-Rutkiewicz, córce profesora Stanisława Arnolda, za udostępnienie materiałów z rodzinnego archiwum. Osobne podziękowania kieruje do dr. hab. Tadeusza Rutkowskiego za udostępnienie wypisów z Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego.

¹ A. Gieysztor, *Stanisław Arnold 1895–1973*, w: *Portrety uczonych. Profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego po 1945. A–K*, red. W. Baraniewski, W. Tygielski, A.K. Wróblewski, Warszawa 2016, s. 43–48.

² A. Wyczański, *Stanisław Arnold (20 XII 1895–3 XI 1973)*, „Kwartalnik Historyczny”, 81 (3), 1974, s. 715–719.

³ A. Keckowa, *Stanisław Arnold (1895–1973)*, w: *Historycy warszawscy dwóch ostatnich stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki, H. Samsonowicz, Warszawa 1986, s. 327–335.

⁴ W. Pałucki, *Działalność naukowa Stanisława Arnolda*, „Kultura i Społeczeństwo”, 2, 1974, s. 3–11; tenże, *Stanisława Arnolda zasługi naukowe dla geografii historycznej*, w: *Ziemia i ludzie dawnej Polski*, red. A. Galos, J. Janczak, Wrocław 1976, s. 183–195.

⁵ J. Leskiewiczowa, *Stanisław Arnold (1895–1873)*, „Kronika Warszawy”, 4, 1974, s. 127–130.

⁶ R. Stobiecki, *Historia pod nadzorem*, Łódź 1993; tenże, *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i szkice*, Warszawa 2007; J. Connely, *Zniewolony uniwersytet: sowietyzacja szkolnictwa wyższego w Niemczech wschodnich, Czechach i Polsce 1945–1956*, przet. W. Rodkiewicz, Warszawa 2013; M. Górny, *Przed wszystkim ma być naród: marksistowskie historiografie w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2007; T.P. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007; J. Szumski, *Polityka i historia: ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce w latach 1945–1964*, Warszawa 2016.

⁷ A. Śródka, *Arnold Stanisław*, w: tegoż, *Uczeni Polscy XIX–XX stulecia*, t. 1, Warszawa 1994, s. 44.

(1875–1953) – jeden z twórców polskiej szkoły historii społeczno-gospodarczej, profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie i Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Na Uniwersytecie Warszawskim historycy ci wykładali przez krótki czas (Tymieniecki w latach 1915–1919, a Bujak w latach 1919–1921), ale mieli niemały wpływ na zainteresowania badawcze Stanisława Arnolda. Na jego formacji naukowej zaważył jednak Marceci Handelsman (1882–1945) – Arnold był pierwszym wypromowanym przez niego doktorem. Obrona dysertacji pt. *Władztwo biskupie na grodzie wolborskim w XIII wieku* odbyła się w 1920 r. Nazwisko Arnolda otwiera długą listę uczniów Handelsmana, twórcy szkoły historycznej, z której wyszli zarówno mediewiści: Wanda Moszczeńska (1894–1974), Marian Henryk Serejski (1897–1975), Tadeusz Manteuffel (1902–1970), Marian Małowist (1909–1988), Aleksander Gieysztor (1916–1999), jak i historycy dziejów nowożytnych: Janusz Woliński (1894–1974), Mieczysław Żywczyński (1901–1978), Stanisław Płoski (1899–1966), Artur Eisenbach (1906–1992), Stefan Kieniewicz (1907–1992), Emanuel Ringelblum (1900–1944), Irena Pietrzak-Pawłowska (1909–1994), Ludwik Widarszal (1909–1944). Marceci Handelsman dbał, by prace jego uczniów były publikowane i tak też się stało w przypadku Stanisława Arnolda, którego doktorat ukazał się drukiem w 1921 r.⁸ jako pierwszy tom założonej przez Handelsmana serii „Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”. Praca ta wpisuje się w program badawczy jego mistrza, który postulował stosowanie komparatystyki¹⁰. Arnold ukazał w niej

szczegółowe zagadnienia w szerokiej perspektywie problematyki społeczno-gospodarczej. Na przykładzie Wolborza podjął rozważania na temat m.in. znaczenia immunitetu, a poza tym przedstawił szereg uwag, które możemy traktować jako wstęp do genezy miast w Polsce. „Twierdzenie o braku wielkiej własności ziemskiej w rękach polskiego możnowładztwa we wczesnym średniowieczu, choć nie przez wszystkich akceptowane, miało i nadal ma duży wpływ na sposób rozumienia rzeczywistości społecznej w państwie wczesnopiastowskim” – pisał w 2012 r. mediewista Roman Michałowski¹¹. Praca wywołała szereg polemik, ale zawarte w niej koncepcje zostały zaakceptowane przez środowisko historyczne i doczekały się kontynuacji oraz rozwinięć¹².

Po obronie pracy doktorskiej Stanisław Arnold kontynuował studia historyczne w innych ośrodkach europejskich. W latach 1920–1921 studiował na uniwersytecie w Wiedniu, a w 1923 r. – we Florencji¹³. W stolicy Austrii słuchał wykładów znakomitych mediewistów Emila von Ottenhala (1855–1931) oraz Oswalda Redlicha (1858–1944), a przede wszystkim zetknął się ze sławą historiografii gospodarczej Alfonsem Dopschem (1868–1953), którego zaliczał później do grona swoich naukowych mistrzów¹⁴. To właśnie na jego seminarium Arnold bliżej poznał metodykę pracy w zakresie geografii historycznej. Spotkanie z Dopschem stało się impulsem do napisa-

⁸ S. Arnold, *Władztwo biskupie na grodzie wolborskim w wieku XIII*, Warszawa 1921 (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1).

⁹ P. Węcowski, *Marceci Handelsman (1882–1945)*, w: M. Handelsman, *Historia*, Warszawa 2010, s. 340.

¹⁰ A. Gieysztor, *Badania nad średniowieczem powszechnym w Polsce*, „Przełęcz Historyczny”, 86 (3–4), 1995, s. 287.

¹¹ R. Michałowski, *Mediewistyka w Instytucie Historycznym*, w: *Historia na Uniwersytecie Warszawskim*, red. M. Koczerska, Warszawa 2012, s. 27.

¹² A. Keckowa, *Stanisław Arnold*, s. 328.

¹³ W większości tekstów autobiograficznych Stanisława Arnolda, a także w poświęconych mu artykułach biograficznych pojawia się informacja, że we Florencji studiował już w 1921 r., zaraz po zakończeniu nauki w Wiedniu. W posłowniu do wydanej w 1968 r. wyboru swoich studiów sam pisze jednak, że badania we Florencji prowadził w 1923 r. Jest to więc zdecydowanie bardziej przekonująca data, gdyż bezpośrednio korespondują one z opublikowanymi niedługo później pracami na temat kwestii włoskich. Pobyt we Florencji w 1923 r. tłumaczy także roczną przerwę w pracy nauczycielskiej. Por. S. Arnold, *Z dziejów średniowiecza*, Warszawa 1968, s. 559.

¹⁴ A. Śródka, *Arnold Stanisław*, s. 44.

nia w 1922 r. artykułu¹⁵ na temat atlasu historycznego Polski¹⁶.

Od 1921 r. Stanisław Arnold zajmował stanowisko starszego asystenta w Katedrze Historii Powszechnej Uniwersytetu Warszawskiego. Jednocześnie rozpoczął pracę w stołecznym Gimnazjum im. Stefana Batorego (pracował tam w latach 1921–1923 oraz 1924–1928), współtworząc kadre nauczycielską, wśród której nie zabrakło wybitnych przedstawicieli świata polskiej kultury i nauki, jak poeta Stanisław Młodożeniec (1895–1959) i geograf Gustaw Wuttke (1887–1976)¹⁷. Uczył historii Stanisława Herbsta (1907–1973), swojego przyszłego kolegę w Instytucie Historycznym UW, oraz Eugeniusza Szwankowskiego (1906–1973) – późniejszego wybitnego varsavianisty i historyka teatru, który w kolejnych latach uczęszczał także na jego uniwersyteckie seminarium. Stanisław Arnold był lubianym nauczycielem, być może ze względu na w dużej mierze pobłażliwe podejście. Jeden z jego gimnazjalnych uczniów, a później znany architekt Jerzy Staniszkis (1914–2009) wspominał prowadzone przez niego lekcje pozytywnie: „Ceniłem wykłady prof. Arnolda, choć często byliśmy niesforni, wykorzystując jego łagodność. Profesor operował faktami bez narzucania uczniom z góry ustalonych poglądów czy interpretacji. Nie był arbitralny, przeto zmuszał do myślenia, a nie do wykuwania na pamięć dat. Mówił swobodnie i ciekawie, okraszając czasem wykład anegdotami”¹⁸.

Stanisław Arnold habilitował się 10 stycznia 1925 r. w zakresie dziejów społeczno-gospodarczych i geografii historycznej¹⁹. Podstawą habilitacji było studium pt. *Stosunek Longobardów do Rzymian we*

*Włoszech północnych w okresie inwazji. Na tle uposażenia klasztoru św. Kolumbana w Bobbio w w. VII–X*²⁰. Jest to pierwsza praca Stanisława Arnolda z zakresu historii powszechnej, przygotowana na podstawie wyników kwerendy, którą przeprowadził w czasie wspomnianego pobytu we Florencji. Ta wyjątkowa pozycja w dorobku polskiej mediewistyki wpisuje się niewątpliwie w Handelsmanowski postulat badawczy, jakim była komparatystyka. Zastosowanie metod ilościowych oraz metody historyczno-geograficznej uczyniło z niej pracę nowatorską i pionierską pod względem metodologicznym. Odnośnie do drugiej z wymienionych metod warto przytoczyć pogląd Andrzeja Wyczańskiego: „Najbardziej jednak interesujące pozostają metody geograficzno-historyczne, które S[tanisław] Arnold zastosował dla określenia przestrzeni uprawnej, zbiorów i zaludnienia dóbr klasztornych, nie wahając się budować hipotetycznego, lecz konkretnego, liczbowo ujętego obrazu dalekiej przeszłości”²¹.

Ustalenia Arnolda wywołały również opinie krytyczne, m.in. Kazimierza Zakrzewskiego, co zaowocowało polemiką autorów na łamach „Kwartalnika Historycznego”. Ostatecznie zwyciężyły w niej argumenty pierwszego z nich²².

W 1927 r. Stanisław Arnold opublikował jedną ze swoich najważniejszych prac, zatytułowaną *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej*. Studium wzbudziło ogromne zainteresowanie w środowisku polskich mediewistów i wywołało szereg dyskusji z Janem Natansonem-Leskim (1883–1969), Kazimierzem Tymienieckim (1887–1968), Stanisławem Franciszkiem Zajączkowskim (1890–1977), Zygmuntem

¹⁵ A. Gieysztor, *Stanisław Arnold*, s. 44.

¹⁶ Zob. S. Arnold, *W sprawie atlasu historycznego Polski*, „Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski”, 1, 1922, s. 27–39.

¹⁷ *Arnold Stanisław*, w: *Czy wiesz, kto to jest?*, red. S. Łoza, Warszawa 1938, s. 12.

¹⁸ „Pochodem idziemy...”. *Dzieje i legenda Szkoły im. Stefana Batorego w Warszawie*, t. 1, red. E. Kujawski, W. Grabowski, Warszawa 1993, s. 111.

¹⁹ A. Gieysztor, *Stanisław Arnold*, s. 45.

²⁰ Zob. S. Arnold, *Stosunek Longobardów do Rzymian we Włoszech północnych w okresie inwazji. Na tle uposażenia klasztoru św. Kolumbana w Bobbio w w. VII–X*, Kraków 1924.

²¹ A. Wyczański, *Stanisław Arnold*, s. 715.

²² Odpowiedź na recenzję pracy *Stosunek Longobardów do Rzymian...* autorstwa Kazimierza Zakrzewskiego zob. S. Arnold, *Polemika*, „Kwartalnik Historyczny”, 39 (1), 1925, s. 174–175.

Wojciechowskim (1900–1955) oraz Karolem Buczkim (1902–1983). W dorobku Stanisława Arnolda miało jednak znaczenie fundamentalne. „Do tej publikacji – jak pisał w 1974 r. Aleksander Gieysztor – stale sięga każdy polski mediewista”²³. Autor zastosował w niej metodę retrospektywną, która polegała na „wykrywaniu śladów dawnych terytoriów plemiennych w późniejszych podziałach terytorialnych w Polsce przez gruntowną analizę materiałów źródłowych dotyczących poszczególnych miejscowości w tej czy innej kasztelanii, ziemi itp.”²⁴ Zawarte w tej pracy koncepcje rozwijane były przez Stanisława Arnolda w późniejszym czasie, co odzwierciedlają szczegółowe studia opublikowane na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych²⁵. W tym okresie jego prace badawcze skupiają się wokół problematyki geografii historycznej, czego przykładem są wyżej wymienione artykuły. Powstała wówczas także prezentowana tutaj rozprawa, w której w zwięzłej, a zarazem syntetycznej formie Stanisław Arnold wyłożył swoją koncepcję geografii historycznej²⁶. Składa się ona z obszernego wstępu oraz dwóch części: *Rekonstrukcja krajobrazu naturalnego (środowisko geograficzne w przeszłości)* oraz *Rekonstrukcja krajobrazu kulturalnego i historyczno-politycznego*. Obie dostarczają badaczom geografii historycznej szeregu wskazówek metodycznych i wyznaczają kierunki rozwoju tej dyscypliny, które jednak z czasem nierzadko dezawuuują się lub zmieniają. Warto podkreślić, że od publikacji tego tekstu minie niebawem dziewięćdziesiąt lat! Z punktu

widzenia historii historiografii szczególnego znaczenia nabiera część wstępna, w której Stanisław Arnold przedstawił swoją definicję geografii historycznej, wprowadzając ją w ten sposób do polskiej nauki historycznej. Między innymi z tego powodu redakcja zdecydowała się przedrukować ów fragment w niniejszym tomie. Przez wiele lat bowiem właśnie koncepcja Arnolda stanowiła dla adeptów historii i kolejnych pokoleń badaczy punkt wyjścia w tym zakresie.

Realizując program badawczy na polu geografii historycznej, Stanisław Arnold przeszedł od samodzielnych studiów prowadzonych głównie w latach dwudziestych do podjęcia prac zespołowych nad postulatem zgłaszanym już w 1922 r. w artykule *W sprawie atlasu historycznego Polski*²⁷. W 1930 r. przyjęto koncepcję monumentalnego dzieła, jakim miała być nowa edycja *Słownika geograficznego Państwa Polskiego i ziem historycznie z Polską związanych*. Uzgodnione plany odbiegały jednak od propozycji zgłaszanych przez Arnolda kilka lat wcześniej. Miało być to wydawnictwo ośmiotomowe, oparte na układzie regionalnym, w którym nad materiałem historycznym przeważały geografia oraz toponomastyka i etnografia²⁸. Na czele komitetu redakcyjnego stanął Eugeniusz Romer (1871–1954), ale kierowania pracami redakcji całego słownika podjął się Stanisław Arnold. Jak pisze Andrzej Wyczański: „Zakres merytoryczny i organizacyjny prac był ogromny – pracowano zespołowo, prowadzono ankiety i badania w terenie. Dzieło to absorbowało czas i siły naczelnego redaktora i jego współpracowników. Trzeba zaś przypomnieć, że operowano kadrą, materiałami i metodami szeregu różnych dyscyplin naukowych łącznie, takich jak geografia, historia, etnografia i językoznawstwo, że tworzone rzadki podówczas wzorzec prac

²³ A. Gieysztor, *Stanisław Arnold*, s. 45.

²⁴ S. Arnold, *Posłowie*, w: *tegoż, Z dziejów*, s. 558.

²⁵ Tenże, *Stosunki gospodarczo-społeczne w okolicach Łodzi we wczesnym średniowieczu*, „Rocznik Łódzki”, 1, 1928, s. 109–119; tenże, *W sprawie ustroju plemiennego na ziemiach polskich*, „Slavia Occidentalis”, 7, 1928, s. 331–357; tenże, *Podziały administracyjne woj. sandomierskiego do końca XVIII w.*, w: *Pamiętnik Świętokrzyski 1930*, red. A. Patkowski, Kielce 1931, s. 56–63.

²⁶ Tenże, *Geografia historyczna, jej zadania i metody*, „Przegląd Historyczny”, 28 (1), 1929, s. 91–120.

²⁷ Tenże, *W sprawie atlasu*, s. 27–39.

²⁸ A. Keckowa, *Stanisław Arnold*, s. 332.

zespołowych interdyscyplinarnych”²⁹. W latach trzydziestych praca nad słownikiem pochłonęła Stanisława Arnolda bardziej niż wszelkie inne dotychczasowe obszary jego aktywności. Trzeba też podkreślić, że jako redaktor naczelny nie był jedynie koordynatorem działań, lecz także współautorem przygotowującym kolejne hasła. Niestety, po opublikowaniu trzydziestu zeszytów pierwszego tomu prace nad tym dziełem przerwał wybuch drugiej wojny światowej. Po 1945 r. nie powrócono już do projektu w takiej formie, jaką planował Stanisław Arnold, ponieważ cały dorobek zespołu pracującego z nim w Zakładzie Atlasu Historycznego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego (wszystkie materiały warsztatowe i zbiory kartograficzne) został zniszczony w czasie powstania warszawskiego³⁰.

W okresie międzywojennym kariera akademicka Stanisława Arnolda nabrała tempa. Rosło wówczas jego znaczenie w życiu naukowym Warszawy, a także całego kraju, co wpływało na wybór obszarów działalności, w które się angażował. W 1925 r. rozpoczął trwającą do wybuchu wojny współpracę ze Szkołą Główną Handlową, gdzie wykładał historię gospodarczą Polski, łącząc tę działalność z obowiązkami wykładowcy na Uniwersytecie Warszawskim i nauczyciela historii w Gimnazjum im. Stefana Batorego. W latach trzydziestych do obowiązków akademickich doszły wykłady z geografii politycznej w Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie (później także w filii łódzkiej, gdzie kierował Katedrą Historii Polski Średniowiecznej) oraz Akademii Nauk Politycznych. W obu tych instytucjach pracował w latach 1931–1939³¹.

W 1928 r. Stanisław Arnold został zastępcą profesora, a rok później, w wieku

34 lat – profesorem nadzwyczajnym. Od 1925 r. prowadził seminarium „Historia gospodarczo-społeczna i geografia historyczna”. Formalnie było ono autonomiczną jednostką uniwersytecką, funkcjonującą przy Wydziale Humanistycznym, a następnie przy utworzonym w 1930 r. Instytucie Historycznym, ale zachowało status odrębnej katedry-seminarium³². Powszechnie i słusznie więc przypisuje się Stanisławowi Arnoldowi zasługę założenia pierwszego w Warszawie uniwersyteckiego ośrodka badań nad dziejami gospodarczymi. W skali ogólnopolskiej była to trzecia katedra zajmująca się tą problematyką w ramach studiów historycznych, obok jednostek kierowanych przez Franciszka Bujaka (1875–1953) na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie i Romana Grodeckiego (1889–1964) na Uniwersytecie Jagiellońskim. Nieco inaczej w przestrzeni uniwersytetu sytuowała się Katedra Historii Gospodarczej Jana Rutkowskiego (1886–1949) w Poznaniu, która funkcjonowała w ramach studium ekonomicznego na Wydziale Prawa. Wkrótce też katedrę dziejów gospodarczych zorganizowała na Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi Natalia Gąsiorowska-Grabowska (1881–1964)³³.

Kierowanie katedrą było szansą na realizację aspiracji dydaktycznych Stanisława Arnolda. Wydaje się jednak, że nie miał on zamiaru tworzyć szkoły historycznej, o czym świadczy niezwykła różnorodność zainteresowań jego uczniów. Wśród przedwojennych podopiecznych Arnolda możemy wyodrębnić grupę historyków dziejów gospodarczych

²⁹ A. Wyczański, *Stanisław Arnold*, s. 716.

³⁰ A. Keckowa, *Stanisław Arnold*, s. 332.

³¹ S. Brzeziński, K. Fudalej, *Pracownicy naukowo-dydaktyczni Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2010. Słownik biograficzny*, Warszawa 2012, s. 20.

³² M. Wierzbicka, *Arnold Stanisław*, w: *Słownik historyków polskich*, red. M. Prosińska-Jackl, Warszawa 1994, s. 22; S. Brzeziński, K. Fudalej, *Pracownicy*, s. 20; C. Leszczyńska, Ł. Lisiecka, *Historia gospodarcza na Uniwersytecie Warszawskim w XX w., w: Społeczeństwo i gospodarka w badaniach historycznych*, red. E. Kościk, T. Glowński, Wrocław 2006, s. 100.

³³ S. Inglot, *Rozwój historii społecznej i gospodarczej*, „Kwartalnik Historyczny”, 51 (3), 1937, s. 378; W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 28.

z Witoldem Kulą³⁴ na czele – jedną z późniejszych sław polskiej historiografii na skalę światową. Wśród jego uczennic były: Zofia Kamińska, Zofia Niedziałkowska i Janina Leskiewiczowa, również ogromnie zasłużone dla rozwoju nauki historycznej w dziedzinie historii społecznej i gospodarczej. W obszarze geografii historycznej spod skrzydeł Arnolda wyszli Zofia Wartołowska i Władysław Pałucki. Wśród jego uczniów byli także warszawianie, m.in. Eugeniusz Szwankowski. Stanisław Arnold to jeden z niewielu profesorów historii, którzy zachęcali swoich seminarzystów do badań nad dziejami polskich Żydów³⁵. Na jego zajęcia uczęszczali również przyszli znakomici historycy gospodarki, którzy jednak mieli innych naukowych mistrzów. Przykładem może być Marian Małowist, który cenił wykłady Arnolda, pozostając uczniem Marceliego Handelsmana³⁶.

Stanisław Arnold nie należał do historyków, którzy angażowali się politycznie przed wojną. Nie było jednak tajemnicą, że swoje sympatie lokował po lewej stronie tej sceny. Z napisanego już po wojnie życiorysu dowiadujemy się, że brał udział w pracach Klubu Demokratycznego: „Politycznie byłem związany z elementami postępowymi naszej profesury, wiążąc się – w miarę narastającej faszycyzacji kraju – coraz ściślej z grupami demokratyczno-radykalnymi [...] i walcząc z reakcją (antysemityzm!) na uniwersytecie”³⁷. Trudno

jednak potwierdzić tę aktywność Stanisława Arnolda źródłowo. Z pewnością bardziej niż polityka absorbowowały go sprawy naukowe i to właśnie podejmowane przez niego kierunki badawcze oraz włączenie się w prace Wolnej Wszechnicy Polskiej w charakterze wykładowcy pozwalają potwierdzić, że ideowo bliskie było mu środowisko ówczesnej lewicy. Warto też dodać, że należał do nielicznego grona profesorów UW, którzy publicznie sprzeciwiali się wprowadzeniu getta ławkowego³⁸.

Po wybuchu drugiej wojny światowej, we wrześniu 1939 r. Stanisław Arnold wyjechał do Wilna³⁹. O jego losach w tamtym czasie wiadomo bardzo niewiele. Wacław Zagórski (1909–1982) informuje we wspomnieniach, że przebywający w Wilnie Maria i Stanisław Arnoldowie podjęli współpracę z Organizacją Socjalistyczno-Niepodległościową „Wolność”⁴⁰. Do czerwca 1941 r., a więc do momentu zajęcia miasta przez Niemców, Stanisław Arnold pracował jako nauczyciel. Po powstaniu Litewskiej Republiki Radzieckiej brał udział w działalności Klubu Demokratycznego, a gdy weszli Niemcy, ukrył się na wsi pod Kownem⁴¹. Na powrót do Warszawy zdecydował się w 1943 r. Z zachowanej w rodzinnych zbiorach kenkarty wystawionej 25 sierpnia możemy wnioskować, że w Warszawie zjawił się na

³⁸ P.M. Majewski, *Spoleczeństwo akademicka 1915–1939*, w: *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, red. P.M. Majewski, Warszawa 2016, s. 271.

³⁹ O wyjeździe do Wilna pisał w powojennych życiorysach; wspominają o tym również autorzy poświęconych mu artykułów biograficznych. Ze wspomnień Wacława Zagórskiego (1909–1983) dowiadujemy się jednak, że Maria i Stanisław Arnoldowie jechali do Wilna ze Lwowa: „W pociągu Lwów–Wilno jadę w jednym przedziale z małżeństwem w średnim wieku. [...] przedstawiają się: profesorstwo Arnoldowie. Jadą do Wilna. [...] Uciekają ze Lwowa, gdzie rozpoczęły się aresztowania wśród ludzi o lewicowych przekonaniach, którzy odmawiają współpracy z NKWD”. Dalej Zagórski podzielił się następującą refleksją na temat swoich rozmówców: „Uderza mnie inność tej rozmowy od setek podobnych rozmów, które prowadziłem przed wojną. Przychodzi mi na myśl, że tak mogą rozmawiać tylko ludzie całkowicie wolni. I że ta wspólna nam wolność sprzyja myślom, a jednocześnie wzmagą poczucie odpowiedzialności za własne słowa”. W. Zagórski, *Wolność w niewoli*, Londyn 1971, s. 34–35.

⁴⁰ Tamże, s. 57.

⁴¹ Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, Akta osobowe Stanisława Arnolda, sygn. K. 1170, Życiorys, 22.06.1950 r., b.p.

³⁴ Witold Kula (1916–1988) był jednym z najwybitniejszych historyków gospodarczych XX w. Jak wspominał w autobiograficznym artykule, za swoich naukowych mistrzów uważał: Stanisława Arnolda, Natalię Gąsiorowską, Zdzisława Zmigrydera-Konopkę i Stefana Czarnowskiego. Do tego zestawu nazwisk warszawskich uczonych wolno także dodać Andrzeja Grodka. Promotorem pracy doktorskiej Witolda Kuli pt. *Demografia Królestwa Polskiego w XIX w.* był Stanisław Arnold. Por. W. Kula, *Moja edukacja sentymentalna*, w: tegoż, *Wokół historii*, Warszawa 1988.

³⁵ N. Aleksion, *From Galicia to Warsaw: Interwar Historians of Polish Jewry*, w: *Warsaw. The Jewish Metropolis. Essays in Honor of the 75th Birthday of Professor Antony Polonsky*, ed. G. Dynner, F. Guesnet, Leinden–Boston 2015, s. 375.

³⁶ T. Siewierski, *Marian Małowist i krąg jego uczniów. Z dziejów historiografii gospodarczej w Polsce*, Warszawa 2016, s. 27, 95.

³⁷ Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, Akta osobowe Stanisława Arnolda, sygn. K. 1170, Życiorys, 22.06.1950 r., b.p.

krótko przed tą datą. Włączył się wówczas w prace Tajnego Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie prowadził zajęcia z historii gospodarczej⁴². Uczył także w szkołach średnich i pracował w bibliotekach oraz archiwach⁴³. Nawiązał również kontakt z Biurem Informacji i Propagandy Komendy Głównej Armii Krajowej, na czele którego stał wówczas płk Jan Rzepecki. Podlegał tam ppor. Stanisławowi Płoskiemu, dawnemu koledze z seminarium Marcelego Handelsmana, który kierował należącym do struktur BIP Wojskowym Biurem Historycznym. Jednym z najbardziej dramatycznych momentów w wojennych losach Stanisława Arnolda było aresztowanie, do którego doszło 7 grudnia 1943 r., podczas łapanki. Wyciągnięty z tramwaju wraz z grupą dwudziestu kilku mężczyzn trafił na Pawiak. Po czterech dniach na słupach ulicznych w Warszawie pojawiło się obwieszczenie z listą zakładników przeznaczonych do rozstrzelania, na której widniało nazwisko Arnolda. Dzięki staraniom rodziny i przyjaciół historyka (ktoś z bliskich miał kontakty z człowiekiem, który znał niemieckiego oficera, a ten ostatecznie zwrócił mu wolność) 15 grudnia 1943 r. został on zwolniony z niemieckiego więzienia⁴⁴.

Powstanie warszawskie Stanisław Arnold spędził w Bibliotece Ordynacji Krasieńskich przy ulicy Okólnik⁴⁵, dokąd odelegowany został przez Stanisława Pło-

skiego w celu ochrony budynku i ratowania zbiorów⁴⁶. Gdy wypełniał powierzone mu zadanie, 3 sierpnia 1944 r. Niemcy podpalili Dom Profesorów przy ulicy Nowy Zjazd 5, w wyniku czego historyk stracił cały dotychczasowy dorobek. Ostatecznie 25 października 1944 r. Niemcy spalili także bibliotekę. W tym samym miesiącu Arnold opuścił stolicę wraz z ludnością cywilną i trafił do Kornicy nieopodal Końskich, gdzie wykładał na Uniwersytecie Ludowym zorganizowanym przez tamtejszego dowódcę Batalionów Chłopskich Antoniego Piwowarczyka (1910–2009).

Po zakończeniu drugiej wojny światowej Stanisław Arnold miał już prawie pięćdziesiąt lat. Ten tragiczny czas w dziejach narodu polskiego okazał się także przełomowy dla kariery naukowej warszawskiego historyka. Po utracie dotychczasowego dorobku i ocaleniu od niemal pewnej śmierci z rąk Niemców miał już nie wrócić do pracy *stricto* badawczej. To zaskakujące, że naukowiec tak wielkiej klasy, autor prac, które miały ogromne znaczenie dla europejskiej mediewistyki, postanowił zboczyć z drogi, którą kroczył przed wojną. Aleksander Gieysztor pisał, że Stanisław Arnold należał do „rzadkich w humanistyce, a częstszych w naukach matematyczno-fizycznych przykładów wczesnej i świetnej kariery badawczej, przynoszącej maksimum osiągnięć w pierwszym rozpędzie twórczym⁴⁷”. Trudno się z tym stwierdzeniem nie zgodzić. Największe dzieła Arnolda napisane zostały w latach 1921–1933 i on sam zdawał sobie z tego sprawę, o czym świadczy opublikowany w 1968 r. autorski wybór jego studiów pt. *Z dziejów średniowiecza*⁴⁸. Warto jednak pamiętać, że przez kolejne lata, aż do wybuchu wojny, absorbował go przeogromny projekt, jakim miał być słownik. Wbrew temu,

⁴² A. Ignatowicz, *Tajna oświata i wychowanie w okupowanej Warszawie*, Warszawa 2009, s. 84.

⁴³ A. Śródka, *Arnold Stanisław*, s. 46.

⁴⁴ Zeznanie Stanisława Arnolda. Odpis ze stenogramu rozprawy głównej przed Najwyższym Trybunałem Narodowym w sprawie Fischera i innych z 7 stycznia 1947 r., s. 1–6 (<http://www.zapisyterroru.pl/dlibra/publication/341/edition/329/content?navq=aHR0cDovL3d3dy56YXBpc3I0ZXJyY2I0LnB3L2RsaWJyYS9yZm9uYXN1bHRzP3E9T2RwaXNremUrc3Rlbn9ncmFtdStyb3pwcmlF3eStnJUM1JTYyJUMzJUlzd251aitwncplZCt0YWp3eSVDN-SVCQ3N6eW0rVHJ5YnVuYSVDNSU4MmVtK05hcm9kb3d5bSt3K3Nwcm-F3aWURmlzY2hlcmlEmYWN0aW9uPVNpbXBsZVNNYXJjaEFjdGlubiZiZGly-aWRzPSZ0eXBPS02JnNOYXJ0c3RyPV9hbGwmcD0w&navref=MzQxO-zMyOQ>, dostęp: 12.08.2017). Zob. także W. Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*, wyd. 2, Warszawa 1970, s. 330–331.

⁴⁵ A. Kawecka-Gryczowa, *Ochrona zbiorów Biblioteki Narodowej, w: Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945*, t. 1, red. S. Lorentz, Warszawa 1970, s. 218.

⁴⁶ J. Zathej, *Z działalności w BN w gmachu Biblioteki Krasieńskich*, w: *Walka o dobra*, s. 244–245.

⁴⁷ A. Gieysztor, *Stanisław Arnold*, s. 46.

⁴⁸ S. Arnold, *Z dziejów*.

co można sądzić, przeglądając powojenny dorobek Stanisława Arnolda, nie gasła w nim potrzeba prowadzenia badań naukowych. W warszawskim środowisku historycznym nie było tajemnicą, że planował przygotowanie *opus vitae*, jakim miała być *Bionomia*. Wspomina o tym również Gieysztor: „Nosił się od wielu lat z pomysłem stworzenia nauki o życiu ludzkim w zmiennym środowisku przyrodniczym; nazywał ją bionomią, szkicował jej zadania i metody na długo przed tym, zanim na porządek dzienny nauki i polityki weszła sprawa zagrożenia i ochrony naturalnego otoczenia człowieka”⁴⁹. Swoją koncepcję bionomii Stanisław Arnold zaproponował już w wykładzie wygłoszonym w 1945 r. w Łodzi, niestety nieopublikowanym⁵⁰. Okazuje się jednak, że zrealizował swój plan napisania dzieła. Rękopis *Bionomii* znajduje się w rodzinnym archiwum historyka. Niestety praca ta nie została opublikowana. Tematyka podejmowana wówczas przez Arnolda wydaje się dziś nader aktualna, dlatego perspektywa publikacji *Bionomii* może zainteresować zarówno historyków, jak i socjologów.

Jeszcze przez dwie dekady po wojnie Stanisław Arnold pozostawał aktywnym uczestnikiem świata nauki historycznej. *Notabene* właśnie w tym okresie, a szczególnie w czasie odbudowy kraju, był jedną z bardziej wpływowych postaci w polskim środowisku historycznym. W 1945 r. został członkiem Polskiej Partii Robotniczej, a w 1948 – Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Jak pisze Jan Szumski, Arnold należał do nielicznej grupy polskich historyków, którzy w pierwszych latach po wojnie cieszyli się zaufaniem Moskwy⁵¹. Występował w przeróżnych ważnych gremiach i zabierał głos na przełomowych konferencjach naukowych. W 1952 r. został członkiem korespondentem Polskiej

Akademii Nauk, a sześć lat później – członkiem rzeczywistym.

Przed wszystkim jednak Stanisław Arnold był jedynym z szefów siedmiu katedr wchodzących w skład Instytutu Historycznego UW przed wrześniem 1939 r., który po wojnie powrócił na stanowisko⁵². Swoje wysiłki skierował przede wszystkim na sprawy organizacyjne nauki. W 1945 r., po wstąpieniu do PPR, został dyrektorem Departamentu Nauki i Szkolnictwa Wyższego w Ministerstwie Oświaty i piastował to stanowisko przez dwa lata. W późniejszym czasie pełnił tak wiele ważnych funkcji, że trudno byłoby wymienić je tutaj wszystkie. Koncentrując się jednak na tych, w ramach których odegrał ważną rolę w odbudowie nauki historycznej, poza działalnością na Uniwersytecie Warszawskim wypada wspomnieć jego wysiłki na rzecz rozwoju dwóch dyscyplin – geografii historycznej i varsavianistyki. W zakresie pierwszej z nich należy podkreślić, że Stanisław Arnold dążył do odbudowania zespołu atlasu historycznego, choć biorąc pod uwagę przytoczone wyżej fakty z czasu wojny, należałoby raczej mówić o zorganizowaniu go na nowo. Doprowadził do powołania w Towarzystwie Naukowym Warszawskim Komisji Atlasu Historycznego na wzór tej, która działała do 1939 r. Po powstaniu Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk w 1953 r. komisja została przekształcona w istniejący do dziś Zakład Atlasu Historycznego i włączona w jego strukturę⁵³. Drugą zasługą Arnolda, który skorzystał w tym wypadku z możliwości, jakie dawało mu stanowisko piastowane w Ministerstwie Oświaty, było wprowadzenie geografii historycznej do programu historycznych studiów uniwersyteckich jako przedmiotu obowiązkowego. Był także autorem podręcznika

⁴⁹ A. Gieysztor, *Stanisław Arnold*, s. 48.

⁵⁰ W. Wincławski, *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, t. 1, Toruń 2001, s. 312.

⁵¹ J. Szumski, *Polityka*, s. 183.

⁵² W. Kriegseisen, *Główne nurty badań nad dziejami nowożytnymi w Instytucie Historycznym*, w: *Historia na Uniwersytecie*, s. 45.

⁵³ M. Wiłska, *Atlas Historyczny Polski*, w: *Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 1953–2003*, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 2003, s. 151.

z tej dziedziny⁵⁴, pierwszego po opublikowanej w 1903 r. *Geografii historycznej ziem dawnej Polski*⁵⁵ Zygmunta Glogera⁵⁶. Varsavianistyka natomiast była dla Stanisława Arnolda mniej oczywista, ponieważ niewiele pozycji poświęcił bezpośrednio dziejom stolicy. A jednak, jak pisała Janina Leskiewiczowa, była ona „dziedziną historii, która najtrwalej, najpełniej inicjowała myśl naukową, inicjatywę twórczą i uniwersyteckie zajęcia Stanisława Arnolda [...]”⁵⁷. W 1950 r. Stanisław Arnold został pierwszym dyrektorem Muzeum Historycznego m.st. Warszawy (obecnie Muzeum Warszawy), ale pełnił tę funkcję jedynie przez dwa lata. W 1951 r. zastąpił go Janusz Durko (1915–2017), piastujący to stanowisko przez kolejne 52 lata. Arnold był także jednym z inicjatorów i początkowo przewodniczącym powołanej w 1952 r. Komisji Badań Dawnej Warszawy, a następnie przewodniczącym jej Rady Naukowej⁵⁸.

Obok pracy na rzecz krzewienia geografii historycznej i varsavianistyki Stanisław Arnold kontynuował po wojnie działalność dydaktyczną. Jego seminaria prowadzone zarówno w Instytucie Historycznym UW, jak i Instytucie Kształcenia Kadr Naukowych przy KC PZPR (przekształconym następnie w Instytut Nauk Społecznych, a później w Wyższą Szkołę Nauk Społecznych) cieszyły się wśród studentów dużą popularnością. Prace magisterskie i doktorskie przygotowywało pod jego kierunkiem wielu przy-

szłych wybitnych historyków dziejów średniowiecznych i wczesnonowożytnych: Antonina Keckowa (1908–1992), Stanisław Piekarczyk (1924–1993) czy Adam Kersten (1930–1983). Na seminarium Stanisława Arnolda pierwsze badania naukowe prowadziły także przyszłe historyczki XIX w. – Barbara Grochulska (1924–2017) i Ewa Jabłońska-Deptuła (1931–2008). Coraz rzadziej jednak jego uczniowie poruszali zagadnienia, którymi sam się zajmował. *Gros* prac wypromowanych przez Arnolda było studiami z dziejów najnowszych, w tym historii ruchu robotniczego. Wśród jego uczniów podejmujących tę tematykę znaleźli się historycy ściśle związani z aparatem PZPR, m.in. Ryszard Halaba (1930–1992), Aleksander Litwin (1909–1984) i Lucjan Kieszczyński (1918–2004), ale rozprawy doktorskie w tym zakresie napisali pod jego kierunkiem także przyszli znakomici badacze dziejów XX w. – Artur Eisenbach i Krystyna Kersten (1931–2008).

W 1966 r. Stanisław Arnold przeszedł na emeryturę. Rok wcześniej uczniowie i przyjaciele uczcili siedemdziesiątą rocznicę jego urodzin okolicznościową księgą pamiątkową⁵⁹. W 1968 r. Państwowe Wydawnictwo Naukowe wydało wybór jego prac z posłowiem autora⁶⁰. Był to, zdaje się, jego ostatni opublikowany tekst.

Stanisław Arnold zmarł 3 listopada 1973 r. w Warszawie po długiej chorobie. Pochowany został na Cmentarzu Komunalnym na Powązkach⁶¹. ■

⁵⁴ S. Arnold, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951.

⁵⁵ Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1903.

⁵⁶ W. Pałucki, *Działalność*, s. 7.

⁵⁷ J. Leskiewiczowa, *Stanisław Arnold*, s. 127.

⁵⁸ Tamże, s. 130.

⁵⁹ *Studia historyczne. Księga Jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965.

⁶⁰ S. Arnold, *Postowie*, s. 555–560.

⁶¹ *Cmentarz Komunalny Powązek, dawny Wojskowy w Warszawie*, red. J.J. Malczewski, Warszawa 1989, s. 244.

Tekst źródłowy (oprac. Marcin Morawiec)*

Wstęp: zadania i zakres badań geograficzno-historycznych

Badania geograficzno-historyczne rozwinęły się na większą skalę dopiero od czasu, kiedy spośród nauk geograficznych wyodrębniła się antropogeografia jako samodzielna gałąź badań, dotycząca poznania związków między środowiskiem geograficznym a życiem człowieka¹. Próby wyjaśnienia niektórych zjawisk życia zbiorowego za pomocą analizy czynników geograficznych istniały już wcześniej (zwłaszcza w w[ieku] XVIII), jednak dopiero w drugiej połowie XIX w. dochodzi do dokładniejszego sprecyzowania celów i metody badań antropogeograficznych, przede wszystkim w dziełach Fr[iedricha] Ratzla** (*Antropogeographie*, 2 tomy 1882/[18]91 i *Politische Geographie*, 1897) oraz [Paula] Vidal[a] de la Blache[']a*** (szereg artykułów i prac od r[oku] 1895, zsyntezowanych w pośmiertnym dziele *Principes de la géographie humaine*, 1922), nadto w szeregu

prac ich następców². Przeocenie czynnika geograficznego doprowadziło Ratzla i jego szkołę do zbyt jednostronnego rozwiązywania zagadnień w sensie deterministycznym. Przeciwwstawiała się temu szkoła Vidal[a] de la Blache[']a, która nie uznaje konieczności takiego, a nie innego rozwoju życia zbiorowego człowieka pod wpływem działania środowiska geograficznego, lecz widzi tylko pewne możliwości rozwojowe wynikające z oddziaływania środowiska. Possybilizm Vidal[a] de la Blache[']a znalazł ostatnio decydujące uzasadnienie w ciekawej książce prof[eso]ra] uniwersytetu strasburskiego L[ucien]a] Febvre'a^{3****}, który ostro zaatakował determinizm szkoły Ratzla. I choć (jak to bywa zwykle w polemice lub krytyce) autor niewątpliwie zbyt krańcowo rozstrzyga szereg zagadnień, choć nie wszystkie jego argumenty można uznać za dostatecznie przekonujące, niemniej jednak książka jego posiada tę niewątpliwą zasługę, że wskazała konieczność szeregu gruntownych studiów analitycznych, wykazała, ile zagadnień czeka jeszcze na zbadanie i rozwiązanie, i udowodniła, że wszelkie uogólnienia szkoły Ratzla są obecnie co najmniej przedwczesne.

* Tekst został zmodernizowany pod względem ortograficznym i interpunkcyjnym. Skróty zastosowane przez Stanisława Arnolda przy podawaniu tytułów czasopism rozwinięto bez dodatkowych oznaczeń, a w przypadku innych zastosowano nawiasy kwadratowe. Zapis aparatu krytycznego został dostosowany do reguł obowiązujących w czasopiśmie.

¹ Informacje o rozwoju badań geograficzno-historycznych zob. R. Kötzschke, *Quellen u. Grundbegriffe der historischen Geographie Deutschlands u. seiner Nachbarländer*, w: *Grundriss der Geschichtswissenschaft*, Bd. 1 (5), Hrsg. A. Meister, Leipzig 1906, s. 397–400; K. Kretschmer, *Historische Geographie von Mitteleuropa*, München 1904, s. 4–7.

** Friedrich Ratzel (1844–1904) – studiował nauki przyrodnicze w Karlsruhe i Heidelbergu, gdzie w 1868 r. promował się z zoologii. Kilka lat pracował jako korespondent, odbył liczne podróże, m.in. do USA, Meksyku i na Kubę. W 1876 r. powołano go na stanowisko profesora nadzwyczajnego Wyższej Szkoły Technicznej w Monachium. W 1884 r. zorganizował w Monachium IV Kongres Niemieckich Geografów. W 1886 r. przeniósł się do katedry geografii na Uniwersytecie w Lipsku, którą kierował aż do śmierci. Więcej zob. <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118598538.html#ndbcontent> (dostęp: 17 listopada 2017).

*** Paul Vidal de la Blache (1845–1918) – studiował geografii i historię w znanej paryskiej École normale supérieure. Wiele podróżyował, m.in. do Egiptu, Palestyny i Grecji. W 1872 r. na podstawie pracy z zakresu historii starożytnej pt. *Hérodote Atticus. Étude critique sur sa vie* uzyskał na Sorbonie stopień doktora. Od 1872 r. był profesorem uniwersytetu w Nancy, a od 1898 – Sorbony. Zastąpił jako założyciel francuskiej szkoły geograficznej. Więcej zob. <http://www.bibliomonde.com/auteur/paul-vidal-blache-2257.html> (dostęp: 17 listopada 2017).

² Por. np. J. Brunhes, *La géographie humaine*, [Paris] 1910 (potem nowe wydania); tenże, *La géographie de l'histoire*, „Revue de géographie”, 8, 1914; (Camille) Vallaux, *Géographie sociale: le Sol et l'Etat*, 1911; J. Brunhes, C. Vallaux, *La géographie de l'histoire*, [Paris] 1921; E. Huntington, S.W. Cushing, *Principles of Human Geography*, ed. 3, [New York] 1924. Por. [P.] Vidal de la Blache, *Tableau de la géographie de la France*, w: E. Lavisse, *Histoire de France*, t. 1, [Paris] 1911. O rozwoju poglądów na zadania antropogeografii por. S. Pawłowski, *Antropogeografia (I. Historyczny rozwój pojęć)*, „Przegląd Geograficzny”, 1, 1919, s. 121–[12]8.

³ [L. Febvre], *La terre et l'évolution humaine (Introduction géographique à l'histoire). L'évolution de l'humanité*, t. 4, [ed.] H. Berr, [Paris] 1922.

**** Lucien Febvre (1878–1956) – studiował historię i geografii w prestiżowej École normale supérieure w Paryżu. W 1911 r. obronił doktorat na podstawie pracy *Philippe II et la Franche-Comté*. W czasie pierwszej wojny światowej walczył w armii francuskiej, gdzie dosłużył się stopnia kapitana i kilkakrotnie odznaczony został za męstwo na polu walki. W 1919 r. znalazł zatrudnienie na Uniwersytecie w Strasburgu, gdzie wykładał do 1933 r., a następnie prowadził zajęcia w Collège de France w Paryżu. Razem z Markiem Blochem uważany za założyciela słynnej szkoły historycznej Annales. Więcej zob. <https://www.britannica.com/biography/Lucien-Paul-Victor-Febvre> (dostęp: 17 listopada 2017).

Wysunięcie przez antropogeografów nowych zagadnień tak ściśle związanych z dziejami człowieka pogłębiło zadania geografii historycznej, która poprzednio, jako gałąź historii, miała na celu tylko przedstawienie kartograficzne lub opisowe zmian terytorialnych zachodzących w dziejach ludzkości. Wprowadzenie środowiska geograficznego jako ważkiego czynnika w rozwoju poszczególnych grup ludzkich musiało zbliżyć geografii historyczną do antropogeografii i rozszerzyć zakres jej celów badawczych. Toteż dzisiaj zadania geografii historycznej są zupełnie inne, niż były jeszcze 50 lat temu.

Czym więc jest geografia historyczna?

Na pytanie to starali się znaleźć odpowiedź przede wszystkim uczeni niemieccy, którzy pod wpływem Ratzla najwcześniej rozwinęli badania geograficzno-historyczne. W większości wypadków widzieli oni cel badań geograficzno-historycznych w rekonstruowaniu środowiska geograficznego dla danej epoki, aby w ten sposób stworzyć podstawy dla badań antropogeograficznych. Taki pogląd wypowiadał np. [Alfred] Hettner⁴, a jeszcze silniej – przeprowadzając go praktycznie w swych dziełach – J[osef] Wimmer⁵. Ten ostatni uważał, że geografia historyczna ma być *historische Landschaftskunde*, tj. winna badać zmiany zachodzące w krajobrazie. Wimmer dzieli krajobraz na 3 rodzaje: 1. krajobraz naturalny (*Naturlandschaft*), tj. zespół czynników fizjograficznych występujących na danym terytorium; 2. krajobraz kulturalny (*Kulturlandschaft*), tj. te wszystkie zmiany, jakie do krajobrazu naturalnego wprowadza człowiek na skutek

rozwoju osadnictwa, więc np. zmiany w stosunkach florystycznych, pokrycie powierzchni ziemi osadami, polami, ogrodami etc.; [i] wreszcie 3. krajobraz historyczno-polityczny (*historisch-polit[ische] Landschaft*), tj. podział ziemi z punktu widzenia rozwoju terytorialnego i organizacji politycznej grup ludzkich. Jak widać, pierwszy rodzaj krajobrazu stanowi zespół czynników naturalnych, właściwe środowisko geograficzne; dwa następne są wynikiem działalności człowieka.

Ujęte w ten sposób zadania geografii historycznej wyodrębnił Wimmer całkowicie od zadań antropogeografii, nie przyznając geografii historycznej prawa do badań nad oddziaływaniem środowiska geograficznego na rozwój życia człowieka. To stanowisko zaakceptował i przyjął całkowicie H[ans] Beschorner⁶, który wprost uznał, że geografia historyczna winna się nazywać *historische Landschaftskunde*⁶. Obok tych poglądów pojawiły się jednak inne, które nadawały geografii historycznej bardziej antropogeograficzny charakter. Jako antropogeografię traktował właściwie geografii historyczną E[ugen] Oberhummer^{7***}, a podobnie

⁴ Hans Beschorner (1872–1956) – studiował historię, geografii i filologię klasyczną na uniwersytetach w Lipsku i Monachium. W 1896 r. na podstawie pracy *Das sächsische Amt Freiberg im 14./15. Jahrhundert* uzyskał w Lipsku stopień doktora. W 1928 r. objął stanowisko dyrektora w Sächsisches Hauptstaatsarchiv w Dreźnie. Więcej zob. K. Blaschke, *Nachruf auf Hans Beschorner*, „Berichte zur deutschen Landeskunde”, 19, 1957, s. 29–36.

⁶ [H. Beschorner], *Wesen u. Aufgaben der historischen Geographie*, „Historische Vierteljahrschrift”, 16, 1906, s. 1 i n. Por. też O. Redlich, *Historisch-geographische Probleme*, „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung”, 27, [1906], s. 545 [i] n. Zgodnie z tymi poglądami były opracowane niektóre podręczniki geografii historycznej. Por. np. B. Knüll, *Historische Geographie Deutschlands im Mittelalter*, [Breslau] 1903; W. Götz, *Historische Geographie*, „Die Erdkunde”, 19, 1904.

⁷ [G. Oberhummer], *Die Aufgaben der historischen Geographie*, w: *Verhandlungen des IX. Deutschen Geographentages zu Wien*, [Wien] 1891, s. 237–251. Definicję zbliżoną do Oberhummera dał K[onrad] Kretschmer (K. Kretschmer), *Historische Geographie*, s. 1 i R[udolf] Kötzschke (R. Kötzschke), *Quellen*, s. 400.

^{***} Eugen Oberhummer (1859–1944) – studiował nauki przyrodnicze, filologię klasyczną, geologię i geografii w Monachium i Berlinie. W późniejszym czasie odbył jeszcze studia z historii starożytnego Egiptu i Rzymu. Doktorat obronił w 1882 r., a habilitował się w 1887. Członek honorowy Królewskiego Towarzystwa Geograficznego w Londynie. Więcej zob. http://www.biographien.ac.at/oebl_7/185.pdf (dostęp: 17 listopada 2017).

⁴ [A. Hettner], *Die Entwicklung der Geographie in 19-n. Jhr.*, „Geographische Zeitschrift”, 4, 1898, s. 319.

⁵ Alfred Hettner (1859–1941) – studiował na uniwersytetach w Halle, Bonn i Strasburgu. W 1881 r. uzyskał stopień doktora po przedstawieniu dysertacji pt. *Das Klima von Chile und Westpatagonien*. Habilitował się w 1884 r. w Lipsku. Profesor uniwersytetów w Lipsku, Tybindze, Würzburgu i Heidelbergu. Więcej zob. <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118704273.html#ndbcontent> (dostęp: 17 listopada 2017).

⁵ [J. Wimmer], *Historische Landschaftskunde*, [Innsbruck] 1885; [tenże], *Geschichte des deutschen Bodens mit seinen Pflanzen u. Tierleben von der keltisch-römischen Urzeit bis zur Gegenwart*, [Halle a. S.] 1905.

ujmuje zagadnienie L[ucien] Febvre. Ten ostatni, usuwając z definicji antropogeografii termin *wpływy* jako nienaukowy, określa tę naukę jako badanie stosunków (*les rapports*) występujących między społeczeństwami ludzkimi a środowiskiem geograficznym w chwili obecnej, zaś geografii historycznej oddaje badanie tych samych stosunków występujących w przeszłości między poszczególnymi społeczeństwami ludzkimi a środowiskiem geograficznym danej epoki takim, jak je zdołamy zrekonstruować⁸.

Jeżeli definicje Hettnera, Wimmera, Beschornera niewątpliwie zbyt znacznie ograniczały zakres badań geograficzno-historycznych, to z drugiej strony definicja Febvre'a zaciera niemal wszelkie różnice między geografią historyczną i antropogeografią, a raczej tej ostatniej odbiera wprost rację bytu. Trzeba bowiem stwierdzić, że owych „stosunków” występujących dzisiaj między społeczeństwami ludzkimi a środowiskiem geograficznym nie można żadną miarą oddzielać od tych, które były wczoraj: stosunek człowieka do środowiska geograficznego nie zawiązuje się z dnia na dzień, w tym, co jest dzisiaj, tkwi to wszystko, co było wczoraj, i aby zrozumieć teraźniejszość, trzeba zbadać przeszłość. Można by więc powiedzieć, że wobec tego nie ma różnicy między geografią historyczną i antropogeografią, że i przeszłością, i teraźniejszością może się zajmować antropogeograf. Ale to znów byłoby stanowisko błędne: antropogeograf bada takie zagadnienia, których nie może badać historyk, ponieważ ten nie uzyska nigdy niezbędnego materiału źródłowego. Do takich zagadnień należy np. kwestia budowy fizycznej człowieka w związku z warunkami, jakie daje środowisko geograficzne (np. klimatem i jego wpływem). Z drugiej strony trzeba wziąć pod uwagę i następującą okoliczność: antropogeograf nie rozwiąże wielu zagadnień

przeszłości, o ile nie wyspecjalizuje się w szeregu badań ściśle historycznych, niezbędnych dla poznania przeszłości (np. stosunków społecznych, gospodarczych w poszczególnych krajach i w różnych epokach), historyk zaś – także z powodu braku przygotowania naukowego – nie rozwiąże zagadnień teraźniejszości, które jednak są niezbędne dla wyjaśnienia wielu kwestii w przeszłości (np. stosunków występujących u ludów pierwotnych z punktu widzenia antropo- lub etnologicznego). Słowem, podział pracy między antropogeografią i geografią historyczną ma podstawy nie tylko chronologiczne, ale i merytoryczne oraz metodyczne. Ujmując rzecz krótko, możemy stwierdzić, że geografią historyczną winien się zajmować historyk z wykształceniem geograficznym, zaś antropogeografią – geograf z wykształceniem m.in. także historycznym.

Czymże wobec tego jest antropogeografia, a czym – geografia historyczna?

Odrzucając definicję Febvre'a⁹ i stojąc na stanowisku possybilistycznym, trzeba antropogeografię określić jako naukę, która bada oddziaływanie środowiska geograficznego na genezę i rozwój faktów życia społecznego¹⁰ człowieka. Inaczej mówiąc, antropogeografia opiera się na całości materiału dotyczącego związków, które zachodzą między człowiekiem a środowiskiem geograficznym zarówno w przeszłości, jak i teraźniejszości. Materiał dotyczący pewnych konkretnych środowisk w przeszłości musi antropogeograf otrzy-

⁸ [L. Febvre, *La terre*], s. 438–[43]9, 442–[44]3.

⁹ Wyraz *stosunki* użyty w definicji Febvre'a nie wyraża, mówiąc nawiasem, istotnych zadań antropogeografii; może on doprowadzić do mylnego wrażenia, jak gdyby chodziło tu o pewną wzajemność, o równorzędne traktowanie tego znaczenia, jakie ma środowisko dla człowieka, co i człowiek dla środowiska. W antropogeografii chodzi o tę pierwszą kwestię, druga ma znaczenie pomocnicze, wtórne. Niestety też Febvre odrzuca, jako nienaukowy rzekomo, wyraz *wpływy* czy *oddziaływanie*. Jest rzeczą jasną, że w antropogeografii nie ma on nic wspólnego z astrologią, jak to mówi Febvre. [L. Febvre, *La terre*], s. 438.

¹⁰ „Faktem życia społecznego” nazywam rezultat pewnego procesu życia zbiorowego, taki, który może podlegać badaniu; np. faktem takim jest kształt i rodzaj osady ludzkiej, procesem – zespół działań, które doprowadziły do powstania osady; podobnie faktem życia społecznego jest rodzaj organizacji politycznej (np. forma państwa), jej zasięg terytorialny (granice) itd.

mać już opracowany od geografohistoryka. Ten zaś ma podwójne zadanie: z jednej strony winien zrekonstruować owo środowisko, tj. krajobraz naturalny, a z drugiej – badać zachodzące w nim zmiany, tj. rozwój krajobrazu kulturalnego i historyczno-politycznego¹¹, aby w ten sposób ustalić oddziaływanie środowiska geograficznego na rozwój pewnych faktów życia społecznego zawartych *implicite* właśnie w pojęciu krajobrazu kulturalnego lub historyczno-politycznego (osadnictwo, granice polityczne itd.). Oczywiście badanie krajobrazu naturalnego, rekonstrukcja środowiska geograficznego dla danego okresu historycznego nie jest celem samym w sobie; jej zadaniem jest umożliwienie przedstawienia dziejów krajobrazu kulturalnego i historyczno-politycznego. Dlatego też definicja geografii historycznej brzmieć będzie w sposób następujący:

Geografia historyczna jest nauką, która przedstawiając dzieje krajobrazu kulturalnego i historyczno-politycznego, bada oddziaływanie danego środowiska geograficznego na rozwój faktów życia społecznego w przeszłości.

W ten sposób geografia historyczna musi zająć się odtworzeniem środowiska geograficznego z jednej strony, rozwojem krajobrazu kulturalnego i historyczno-politycznego z drugiej. W dalszym ciągu niniejszych uwag przedstawimy w takim ujęciu zadania i metody jej badań. Tutaj, w związku z definicją, musimy jeszcze po-

święcić kilka słów kwestii, jaki jest stosunek geografii historycznej do historii.

Geografia historyczna, jako niewątpliwa część badań antropogeograficznych, nie jest nauką pomocniczą historii *sensu strictiori*, jaką jest dyplomatyka, paleografia etc., ale stosując wielokrotnie w swych badaniach metody ściśle historyczne, daje jednocześnie pewne wyniki, bez których historyk obejść się nie może, umożliwia mu uporządkowanie przestrzenne zjawisk historycznych¹², w szczególności zaś dostarcza mu najważniejszych danych dotyczących topografii historycznej; należy tu np. ustalenie położenia miejscowości, brzmienia ich nazw, nadto – z zakresu zagadnień politycznych – określenie granic dla danej epoki, ich charakteru itd. Zwłaszcza badania dziejów gospodarczych i społecznych wiążą się bardzo ściśle z geografiami historyczną i pod tym względem historia i geografia historyczna wspomagają się na każdym kroku. Można stwierdzić, że wszystkie prace przygotowawcze geografii historycznej, o których niżej będzie mowa: wykazy miejscowości, atlasy historyczno-polityczne, mapy osadnictwa itd. – mają zawsze duże znaczenie pomocnicze w badaniach historycznych. Słowem, usamodzielnienie się i pogłębienie badań geograficzno-historycznych nie tylko nie wpłynęło na zmniejszenie ich znaczenia i wartości dla historii, ale przeciwnie – umożliwiło dokładniejsze i bardziej wszechstronne zaspokojenie potrzeb historyka¹³. ■

¹² Tamże, s. 400–[40]2.

¹³ Muszę zaznaczyć, że w niniejszym artykule nie podaję wszystkich prac dających konkretne rezultaty badań z zakresu geografii historycznej; wymieniam tylko te, które mają znaczenie metodologiczne. Poza tym nie posiadałem w Warszawie wszystkich prac, które w ostatnich latach się ukazały, dlatego też nie wspominam o nich. Nie znam np. książki E[ise'a] H[aydon'a] Carriera *Historical geography of England and Wales* (1926) ani pracy L[éona] Mirota *Manuel de géographie historique*, która w bieżącym r[oku] [1929 – przyp. red.] została w wydana u Picarda w Paryżu.

¹¹ Przyjmuję tutaj – jako najsluszniejsze – pojęcie krajobrazu naturalnego, kulturalnego i historyczno-politycznego według definicji Wimmera (zob. wyżej). Inaczej nieco, choć błędnie, definiował krajobraz kulturalny R[udolf] K[ötschke]. [R. Kötschke], *Quellen*, s. 400–[40]1.